

Məna və bildirim haqqında (I Hissə)

written by BRI Philosophy Studies Group BAİ Fəlsəfə Araşdırmaları Qrupu

I

Gottlob Frege (1848-1925) məşhur alman filosofudur. O, Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein və digər tanınmış filosoflarla birlikdə analitik fəlsəfənin qurucularından sayılır. Frege-nin analitik fəlsəfəyə giriş mənbəyi sayılan, yaşadığımız dövrdə aparıcı universitetlərin fəlsəfə ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrində oxunması tövsiyyə olunan əsərlərindən biri, bəlkə də birincisi, "Məna və bildirim haqqında" ("Über Sinn und Bedeutung") əsəridir. Əsər dünyanın onlarca müxtəlif dillərinə tərcümə edilmişdir.

Biz bu əsəri şərti olmaqla üç hissəyə bölərək, almancadan Azərbaycan dilinə tərcümə etməkdəyik. Tərcümənin ilk hissəsini aşağıda oxuya bilərsiniz. Əsərin ikinci və üçüncü hissəsi də tərcümə edildikdən sonra o, tam olaraq internet sahifəmizə yerləşdiriləcəkdir.

Məna və bildirim haqqında

I

Bərabərlik [\[1\]](#) elə suallar üzərində düşünməyi tələb edir ki, onlara cavab tapmaq heç də asan deyil. O, bir əlaqədirmi? Şeylər arasında əlaqədir? Yoxsa şeylərin adları və ya işarələri arasında? Sonuncunu mən "Begriffsschrift" əsərimdə fərz etmişdim. Onun lehinə görünən əsaslar bunlardır: $a = a$ və $a = b$ cümlələri, aydındır ki, fərqli idraki dəyərlərə malikdir; $a = a$ apriori dəyərlidir və Kanta görə, analitik adlanmalıdır, $a = b$ formasındakı cümlələr isə çox əhəmiyyətli dərəcədə bizim biliyimizi genişləndirir və həmişə *apriori* əsaslandırılıla bilinmir. Hər səhər çıxanın yeni deyil, eyni

Günəş olması astronomiyada ən məhsuldar kəşflərdən biri olmuşdur. Hələ indi də kiçik bir planetin və ya kometin müəyyən edilməsi heç də həmişə asan məsələ deyil. Əgər indi bərabərlikdə “ a ” və “ b ”-nin bildirdikləri arasında əlaqəni görmək istəsəydik, onda – $a = b$ həqiqi olduğu halda – görünərdi ki, $a = b$ $a = a$ -dan fərqli ola bilməz. Bununla şeyin özünə əlaqəsi ifadə olunardı; elə bir əlaqə ki, orada hər bir şey başqası ilə deyil, özü ilə əlaqədə dayansın. Görünür, $a = b$ ilə demək istənilir ki, “ a ” və “ b ” adları və ya işarələri eyni şeyi bildirir və, belə olan halda, söhbət məhz bu işarələrdən gedər; onlar arasında bir əlaqə təsdiq olunmuş olar. Lakin adlar və ya işarələr arasındakı bu əlaqə yalnız onlar nəyisə adlandırdıqları və ya işarələdikləri halda mövcud olar. Bu əlaqə iki işarənin hər birinin eyni işarələnmiş şeylə bağlılığı ilə vasitələnər. Hərçənd, bu, ixtiyaridir. İxtiyari götürülmüş hadisə və ya predmeti hansısa nəsneyə işarə kimi qəbul etmək heç kimə qadağan oluna bilməz. Belə olan halda $a = b$ cümləsi nəsnenin özünə yox, bizim onu işarələmə üsuluna aid olardı; bununla biz heç bir məxsusi bilik ifadə etməzdik. Ancaq bir çox hallarda biz məhz bunu istəyirik. Əgər “ a ” işarəsi “ b ”dən işarə kimi deyil – yəni, nəyisə işarələmə üsuluna görə yox – yalnız predmet olaraq (burada, formasına görə) fərqlənirsə, onda $a = a$ ilə $a = b$ -nin idraki dəyəri ($a = b$ doğru olduğu halda) mahiyyətə eyni olardı. Fərqlilik yalnız o halda yarana bilər ki, işarələrin fərqliliyi işarələnmişin verilmə tərzindəki fərqliliyə uyğun olsun. Tutaq ki, a , b , c düz xətləri üçbucağın təpə nöqtələrini qarşı tərəflərin mərkəzi ilə birləşdirir. Onda a və b -nin kəsişmə nöqtəsi ilə b və c -nin kəsişmə nöqtəsi eynidir. Deməli, eyni nöqtə üçün müxtəlif işarələrimiz var və bu adlar (“ a və b -nin kəsişmə nöqtəsi”, “ b və c -nin kəsişmə nöqtəsi”) eyni zamanda verilmə tərzini göstərir; və bu səbəbdən cümlə əsl bilik ehtiva edir.

Buradan belə çıxır ki, işarələnmişdən – bunu işarənin *bildirimi* adlandırıq – başqa, verilmə tərzini ehtiva edəni də – bunu işarənin *mənası* adlandırmaq istərdim – işarə (ad, söz birləşməsi, grafik simvol) ilə əlaqəli düşünmək olar. Uyğun

olaraq, misallarımızdakı “*a* və *b*-nin kəsişmə nöqtəsi” və “*b* və *c*-nin kəsişmə nöqtəsi” ifadələrinin yalnız bildirimləri eyni olar, mənaları deyil. “Axşam ulduzu” ilə “Səhər ulduzu”nun bildirimləri eyni olar, mənaları yox.

Deyilənlərdən aydın olur ki, burada “ad” və “işarə” deyərkən, bildirimi müəyyən bir şey olan (sözün ən geniş götürülmüş mənasında) xüsusi adı təmsil edən istənilən işarələməni nəzərdə tutmuşam, anlayış və əlaqəni deyil (ki, bunlar başqa bir məqalədə geniş müzakirə olunmalıdır). Təkcə bir şeyin işarələnməsi bir neçə sözdən və ya başqa işarələrdən ibarət ola bilər. Müxtəsərlik üçün hər belə işarələməni xüsusi ad adlandırıra bilərik.

Xüsusi adın mənası dilə və ya onun məxsus olduğu işarələmələrin məcmusuna kifayət qədər bələd olan hər kəs tərəfindən başa düşülür [\[ii\]](#); ancaq bununla bildirim, əgər varsa, həmişə yalnız birtərəfli işıqlandırılır. Bildirim haqqında hərtərəfli bilik o demək olardı ki, verilmiş hər bir mənanın sözügedən bildirimə aid olub-olmadığını dərhal müəyyən edə bilək. Ancaq biz buna heç vaxt nail olmayacağıq.

İşarə, onun mənası və bildirimi arasında regular əlaqə elədir ki, işarəyə hansısa müəyyən bir mənə və mənaya da, öz növbəsində, müəyyən bildirim uyğun gəlir; hərçənd, bir bildirimə (şeyə) yalnız bir işarə aid olmur. Eyni bir mənə nəinki müxtəlif dillərdə, eyni dildə belə müxtəlif ifadələrə malikdir. Əlbəttə, bu regular əlaqədə istisnalar var. Hər halda işarələrin tam məcmusunda hər ifadəyə müəyyən bir mənə uyğun gəlməlidir, lakin təbii dillər bu tələbi heç də həmişə qarşılamır; və əgər eyni kontekstdə eyni bir söz həmişə eyni mənəni saxlayırsa, buna qane olmaq lazımdır. Bəlkə qəbul etmək olar ki, qrammatik baxımdan düzgün qurulmuş, xüsusi ad təmsil edən bir ifadənin həmişə bir mənası var. Ancaq bu, o demək deyil ki, bu mənə hansısa bildirimə uyğundur. “Yerdən ən uzaqdakı səma cismi” sözlərinin mənası var, amma onların bir bildiriminin olması çox şübhəlidir. “Ən az dərəcədə bir-birinə yaxınlaşan silsilə” ifadəsinin mənası var; ancaq sübut olunur

ki, onun heç bir bildirimi yoxdur, çünki hər yaxınlaşan silsilədən daha az yaxınlaşanı və ondan da daha az yaxınlaşanı tapıla bilər. Beləliklə, mənanın başa düşülməsi hələ bildirimin olmasını sığortalamır.

Sözlər adəti üzrə istifadə olunarkən haqqında danışılmaq istənilən onların bildirimidir. Ancaq elə də ola bilər ki, sözlərin özündən və ya onların mənalarından danışmaq istənilsin. Bu, o zaman baş verir ki, məsələn, başqasının sözləri vasitəsiz nitqdə verilir. Belə olan halda öz sözlərimiz hər şeydən öncə başqasının sözlərini bildirir və ancaq sonuncular adəti bildirimə malik olur. Bu zaman biz işarələrin işarələrinə malik oluruq. Belə olan halda, sözlər yazıda dırnaq işarəsi içinə daxil edilir. Deməli, dırnaq işarəsi içindəki sözü adəti bildirimə malik nəsnə kimi götürmək olmaz.

A ifadəsinin mənasından danışmaq istənilirsə, onda sadəcə “A ifadəsinin mənası” ifadəsi istifadə edilə bilər. Vasitəli nitqdə, məsələn, başqasının nitqinin mənasından danışılır. Buradan aydın olur ki, belə nitq üsulunda da sözlər öz adəti bildirimlərini deyil, adəti mənalarını bildirirlər. Müxtəsərlik üçün deyəcəyik: vasitəli nitqdə sözlər *vasitəli* istifadə olunur və ya onlar *vasitəli* bildirimə malikdir. Buna uyğun olaraq, sözün adəti bildirimini onun *vasitəli* bildirimindən, adəti mənasını isə onun *vasitəli* mənasından fərqləndiririk. Deməli, sözün vasitəli bildirimi, onun adəti mənasıdır. Ayrı-ayrı hallarda işarə, mənə və bildirim arasındakı əlaqə tərzini düzgün anlamaq istəyiriksə, belə istisnalar hər zaman nəzərə alınmalıdır.

İşarənin bildirim və mənasını onunla bağlı olan təsəvvürdən fərqləndirmək lazımdır. Əgər işarənin bildirimi duyğu ilə qavranılan şeydirsə, onda onun haqqındakı təsəvvürüm mənə aid (hissi) təəssürat və yerinə yetirdiyim daxili və xarici aktların xatirələrindən yaranan daxili obrazdır.[\[iii\]](#) 0, adətən hisslərlə hopmuş olur; onun ayrı-ayrı hissələrinin aydınlığı müxtəlif və dəyişkəndir. Eyni bir təsəvvür hətta

eyni insanda belə heç də həmişə eyni məna ilə bağlı olmur. Təsəvvür subyektivdir: Birinin təsəvvürü başqasının təsəvvürü kimi deyil. Bu səbəbdən eyni məna ilə bağlı təsəvvürlərin çeşidli fərqlilikləri ortaya çıxır. Rəssam, atlı, zooloq “Bucephalus” adına, güman ki, fərqli təsəvvürləri bağlayarlar. Buna görə, təsəvvür işarənin mənasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir; o məna ki, çoxunun müştərək mülkiyyəti ola bilər və, bu səbəbdən, fərdi canın hissə və ya modusu deyil. Çünki hər halda inkar edilə bilməz ki, insanlığın nəsildən-nəslə ötürülən ortaq fikir xəzinəsi var.[\[iv\]](#)

Mənadan tərəddüdsüz, sadəcə olaraq danışıldığı halda, təsəvvürdən danışarkən əslində onun kimə və hansı zamana aid olması əlavə olunmalıdır. Ola bilsin, deyilə bilər ki, eyni bir sözlə birisi bu, digəri isə başqa təsəvvürü necə əlaqələndirirsə, eləcə də eyni sözlə, birisi bu, digəri isə başqa mənaları əlaqələndirə bilər. Ancaq burada yenə də əlaqə tərzində fərqlilik vardır. Bu fərqlilik hər iki insanın eyni mənanı anlamasına mane olmur; hərçənd, onlar eyni təsəvvürə malik ola bilməzlər. *Si duo idem faciunt, non est idem*. İki insan eyni nəsnəni təsəvvür etsə də, yenə də hərənin öz təsəvvürü olacaq. Müxtəlif insanların təsəvvürlərinin, hətta hisslərinin fərqliliyini bəzən ayırd etmək mümkün olur; amma dəqiq bir müqayisə mümkün deyil, çünki biz bu təsəvvürlərə eyni şüurda malik ola bilmərik.

Xüsusi adın bildirimi həmin adla işarələdiyimiz şeyin özüdür; bu zaman malik olduğumuz təsəvvür isə subyektivdir; bunların arasında məna da var ki, təsəvvür kimi subyektiv deyil, ancaq predmetin özü də deyil. Aşağıdakı qarşılaşdırma, ola bilsin, bu münasibətləri aydınlaşdırmağa uyğundur. Kimsə teleskopla aya baxır. Mən ayın özünü bildirimlə qarşılaşdırıram; o, teleskopun daxili linzasına düşən real obraz və müşahidəçinin tor qişasındakı surət ilə vasitələnən müşahidənin predmetidir. Onu (*tərc.: teleskopun linzasındakı obrazı*) mən məna ilə, bunu (*tərc.: tor qişadakı surəti*) isə təsəvvür və ya yaşantı ilə qarşılaşdırıram. Teleskopdakı obraz, əlbəttə, yalnız birtərəflidir; bu, teleskopun yerindən asılıdır. Ancaq bu

obraz yenə də obyektivdir, çünki bir çox müşahidəçi ondan yararlanma bilər. Yəni, istənilən halda elə etmək olar ki, teleskopdakı obrazdan çox adam eyni zamanda istifadə etsin. Hərçənd, hərənin öz tor qışasında öz surəti olar. Gözlər müxtəlif quruluşlu olduğundan geometrik uyğunluğa çətin ki nail olunsun, gerçək üst-üstə düşmə isə istisnadır. Bu qarşılaşdırmanı bəlkə bir az da uzatmaq mümkündür: tutaq ki, elə etmək olar ki, A-nın tor qışasını B görsün; və ya A-nın özü güzgüdə öz tor qışasını görə bilsin. Ola bilsin, bu yolla təsəvvürün özünün predmet kimi necə götürüldüyünü göstərmək mümkündür, hərçənd, predmet olaraq təsəvvür müşahidəçiyə birbaşa – təsəvvüredənə verildiyi kimi – verilmir. Ancaq bu məsələni izləmək bizi çox yayındırar.

Biz indi söz, ifadə və bütöv cümlələr arasında fərqliliyinin üç səviyyəsini tanıya bilərik. Bu fərq ya uzağı təsəvvürə, ya bildirimə deyil, mənağa, ya da nəhayətdə bildirimə də aiddir. Birinci səviyyə ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, təsəvvürlərin sözlərlə qeyri-müəyyən bağlantısına görə, birisi üçün mövcud olan fərqliliyi başqası tapmaya bilər. Tərcümə ilə orijinal arasında fərqlilik əslində birinci səviyyəni keçməməlidir. Mənağa poetiklik və bəlağət verə biləcək çalarlar və işıqlandırmalar da buradakı mümkün fərqliliklərə aiddir. Bu çalar və işıqlandırmalar obyektiv deyil; onları hər dinləyici və ya oxucu özü şairin və ya natiqin işarətlərinə əsasən özü üçün yaradır. İnsanların təsəvvüretmə bacarıqlarında bənzərlik olmasaydı, təbii ki, sənət mümkün olmazdı; ancaq bunun şairin nəzərindəkilərə nə dərəcədə uyğun gəlməsi heç vaxt dəqiq müəyyənləşdirilə bilməz.

Təsəvvür və yaşantılara burada daha toxunmayacam; onlar ona görə xatırladıldı ki, hansısa bir sözün dinləyicidə oyatdığı təsəvvürlə həmin sözün mənası və bildirimini dəyişik düşməsin. Qısa və dəqiq ifadəni mümkün etmək üçün aşağıdakı cümlələr seçilə bilər: *Xüsusi ad (söz, işarə, işarə birləşməsi, ifadə) öz mənasını ifadə edir, bildirimini bildirir və ya işarələyir. Bir işarə ilə biz onun mənasını ifadə edir və bildirimini işarələyirik.*

İdealistlər və skeptiklər tərəfindən yaxın çoxdan bəri etiraz edilir ki, “siz burada bir predmet kimi Ay haqqında birbaşa olaraq danışsınız; bəs sizə haradan bəllidir ki, “Ay” adı həqiqətən bildirimə malikdir? Və sizə haradan bəllidir ki, ümumiyyətlə, hansısa bir şeyin bildirimi var?” Cavab verirəm ki, məqsədimiz Ay haqqındakı təsəvvürümüzdən danışmaq deyil və biz “Ay” deyərkən təkcə mənə ilə kifayətlənmirik, həm də hansısa bir bildirimi var sayırıq. “Ay Yerdən kiçikdir” cümləsində söhbətin Ay haqqında təsəvvürdən getdiyini hesab etmək mənənin nə olduğunu tamamilə başa düşməmək anlamına gələrdi. Əgər danışan təsəvvürdən danışmaq istəsəydi, onda o, “mənim Ay haqqında təsəvvürüm” ifadəsini istifadə edərdi. Əlbəttə, biz indi həmin varsayımımızda yanla da bilərik və belə yanılmalara artıq rastlanmışdır. “Bəlkə biz bu məsələdə həmişə yanılıyıq?” sualı isə burada cavabsız da qala bilər. İşarənin bildirimi haqqında danışmağımıza haqq qazandırmaq üçün danışarkən və ya düşünərkən olan məqsədimizə işarə etmək ilkin olaraq kifayət edir (“əgər belə bir bildirim varsa” şərti ilə olsa belə).

Bura qədər xüsusi adlar olaraq adlandırdığımız ifadə, ad, işarələrin mənə və bildirimi nəzərdən keçirildi. İndi isə tam bir nəqli cümlənin mənə və bildirimi ilə bağlı sual edirik. Belə bir cümlə özündə fikri ehtiva edir.[\[v\]](#) Bəs indi bu fikir cümlənin mənası yoxsa bildirimi kimi nəzərdən keçirilməlidir? Fərz edək ki, cümlənin bildirimi vardır! Əgər biz indi həmin cümlədəki bir sözü eyni bildirimə, ancaq başqa mənaya malik başqa bir sözlə əvəzləsək, onda bu, cümlənin bildiriminə heç bir təsir etməz. Lakin bu zaman fikrin dəyişdiyini görəcəyik; çünki, məsələn, “Səhər ulduzu Günəş tərəfindən işıqlandırılan bir cisimdir” cümləsinin fikri “Axşam ulduzu Günəş tərəfindən işıqlandırılan bir cisimdir” cümləsinin fikrindən fərqlidir. Səhər ulduzunun Axşam ulduzu olduğunu bilməyən birisi bu fikirlərdən birini doğru, digərini yanlış hesab edərdi. Deməli, fikir cümlənin bildirimi ola bilməz; əksinə, biz onu mənə kimi nəzərdən keçirməli olacağıq. Bəs belə olan halda bildirim necə olsun? Bu haqda ümumiyyətlə sual etmək olarmı?

Bəlkə bir bütöv kimi cümlənin yalnız mənası var, amma bildirimi yoxdur? Hər halda gözləmək olar ki, belə cümlələr olur; necə ki, mənası olub, bildirimi isə olmayan cümlə hissələri var. Zira bildirimsiz xüsusi adları ehtiva edən cümlələr bu qəbildəndir. “Odissey dərin yuxuda ikən İtaka sahilinə qoyuldu” cümləsinin, aydındır ki, mənası var. Lakin cümlədəki “Odissey” adının bildirimə malik olması və bu səbəbdən bütöv cümlənin də bildiriminin olması şübhəlidir. Amma dəqiq olan odur ki, bu cümləni ciddi şəkildə doğru və ya yanlış hesab edən birisi “Odissey” adına yalnız məna yox, bildirim də aid edir, çünki cümlədəki predikatın təsdiq və ya inkar edilməsi yalnız bu adın bildiriminədir. Bildirimi tanımayan ona predikatı nə təsdiq, nə də inkar edə bilər. Ancaq indi adın bildirimi üzərində çox dayanmaq artıq olardı; təkcə fikir üzərində dayanmaq istəsəydik, məna ilə kifayətlənə bilərdik. Əgər yalnız cümlənin mənası, fikir, nəzərdən keçirilsəydi, cümlə hissələrinin bildirimi üzərində dayanmaq gərəksizləşərdi; cümlənin mənası üçün onun hissələrinin bildirimi yox, yalnız hissələrinin mənası nəzərdən keçirilə bilər. “Odissey” adının bildiriminin olub-olmamasından asılı olmayaraq fikir eyni qalır. Ümumiyyətlə, bir cümlə hissəsinin bildirimi ilə maraqlanmağımız onu göstərir ki, biz ümumən cümlənin özünə də bir bildirim tanıyır və istəyirik. Cümlənin hansısa bir hissəsinin bildiriminin olmamasını bilən kimi fikir bizim üçün dəyərini itirir. Beləliklə, biz yalnız cümlənin mənası ilə kifayətlənməməkdə deyil, həmçinin onun bildirimi ilə bağlı sual etməkdə də haqlıyıq. Bəs nəyə görə istəyirik ki, hər xüsusi adın tək mənası deyil, həm də bildirimi olsun? Niyə fikir bizə kifayət etmir? Çünki (və o müddətcə ki) bizi onun doğruluq dəyəri maraqlandırır. Zira bu heç də həmişə belə olmur. Məsələn, bir eposu dinləyərkən bizi dilin ahəngi ilə yanaşı yalnız cümlənin mənası və onun doğurduğu təsəvvür və hisslər cəlb edir. Doğruluq ilə bağlı sualla isə biz sənət həzzini tərk edər, elmi yanaşmaya üz tutardıq. Bu səbəbdən, poemanı sənət əsəri kimi qəbul etdiyimiz müddətcə, məsələn, “Odissey” adının bildirimə malik olması bizim üçün əhəmiyyət kəsb etmir.[\[vi\]](#) Beləliklə, bizi

cümlənin mənasından bildiriminə keçməyə sövq edən doğruluğa olan canatmadır.

[i] Mən bu sözü *eyniyyət* mənasında işlədirəm və “ $a = b$ ” cümləsini “ a b ilə eynidir” yaxud “ a və b üst-üstə düşürlər” mənasında başa düşürəm.

[ii] “Aristotel” kimi əsl xüsusi adların mənası ilə bağlı baxışlar fərqli ola bilər. Məsələn, bu adın mənası belə götürülə bilər: *Platonun şagirdi, Böyük İsgəndərin müəllimi*. Adın mənasını belə götürən “Aristotel Stagirada anadan olub” cümləsinə adın mənasını *Böyük İsgəndərin Stagirada anadan olan müəllimi* kimi götürəndən fərqli mənə verir. Nə qədər ki, yalnız bildirim dəyişməz qalır, bu cür mənə dəyişmələrinə göz yummaq olar, hərçənd ki, sübutedici elmin strukturunda onlardan qaçınılmalıdır və qüsursuz dildə belə hallara rast gəlinməməlidir.

[iii] Biz təsəvvürləri (birbaşa) yaşantılarla birlikdə götürə bilərik; o yaşantılar ki, onlar yaşananda hissi təəssürat və aktlar özləri canda qoyduqları izlərin yerini alırlar. Bu fərq bizim məqsədimiz üçün mühüm deyil, çünki, demək olar, həmişə duyğu və aktlarla yanaşı onların xatirələri (birbaşa) yaşantının obrazını tamamlamağa kömək edir. Yaşantıda həmçinin şey də – nəqədər ki o, hissi qavranılan və məkansaldır – başa düşülə bilər.

[iv] Ona görə, əsaslı dərəcədə fərqli olanı “təsəvvür” sözü ilə işarələmək məqsədəuyğun deyil.

[v] *Fikir* dedikdə, mən subyektiv düşünmə aktını deyil, onun obyektiv məzmununu nəzərdə tuturam; o məzmun ki, çoxlarının ümumi mülkiyyəti ola bilər.

[vi] Təkcə mənası olan işarələr üçün xüsusi terminə malik olmaq arzuolunan olardı. Əgər onları, məsələn, *representasiyalar* adlandırsaq, onda səhnədəki aktyorların sözləri representasiyalar, aktyor özü isə bir representasiya olardı.